

Dlaczego w systemie Natura 2000 ptaki potraktowano osobno?

Jadwiga Gromadzka i Maciej Gromadzki

Zakład Ornitologii PAN, Ul. Nadwiślańska 108, 80-680 Gdańsk 40, e-mail:
jagagrom@stornit.gda.pl; magroma@stornit.gda.pl

W połowie czerwca arktyczną tundrę syberyjskiego Półwyspu Jamał pokrywa jeszcze śnieg lecz grzejące coraz mocniej słońce sprowadza wiosnę i do tej północnej krainy. Dzień trwa tu już 24 godziny, ale nocą słońce schodzi nisko nad horyzont i robi się bardzo zimno. Topniejący śnieg zamarza i na parę godzin w tundrę znowu wraca zima. Lecz rankiem słońce wznosi się wyżej, grzeje mocniej, śnieg i lód topnieją, z dnia na dzień wylania się coraz więcej wolnych od śniegu kęp, zaś roztopowe wody spływają do strumieni, rozlewają się szeroko we wszystkich dolinach i niosąc olbrzymie kry pędzą wezbranymi rzekami do Oceanu Lodowatego.

Wtedy w tundrze pojawiają się ptaki. Każda wolna od lodu powierzchnia wody, każda wystająca ponad śnieg i wody roztopowe tundrowa kępa jest przez nie zajęta. Szukają tu pożywienia lecz nade wszystko odbywają gody. Powietrze tętni ptasim gwarem.

Nad urwistym brzegiem rzeki Wienujelo, w sąsiedztwie bagiennnej doliny potoku, para biegusów zmiennych buduje gniazdo w kępce turzyc, zajmującej mszyste wyniesienie wśród tundrowego bagna. Wkrótce w gnieździe pojawiają się cztery brunatne, ciemno plamkowane jaja, które oboje rodzice pilnie, na zmianę, wysiadują. Ptak wolny chwilowo od obowiązków rodzinnych odlatuje w tundrę, by nad brzegami zbiorników wodnych i rzek szukać pokarmu. Sielanka taka trwa około dwóch tygodni i jeśli nie przerwie jej żaden z licznych, czworonożnych lub skrzy-

dlatych drapieżników, szukających w tundrze żeru, wylęgają się pisklęta, które zaraz po obeschnięciu opuszczają gniazdo. Przez pierwszą dobę życia towarzyszą im oboje rodzice. Lecz w tym momencie rodzinne pożycie się kończy – matka opuszcza samca i pisklęta, opuszcza tundrową krainę i odlatuje na południowy zachód. Nie wiemy dokładnie jak wygląda wędrówka tego konkretnego ptaka, lecz możemy przypuszczać, że w towarzystwie innych osobników o podobnym statusie rodzinnym udaje się on, wędrując wzdłuż wybrzeży morskich, do Europy, nad Morze Wattów, gdzie ogromne przestrzenie dna morskiego odłanianego podczas odpływów, stwarzają ptakom brodzącym idealne warunki pokarmowe. Tutaj nasza samica przebywa przez całe lato i wczesną jesień, tutaj zmienia upierzenie, zastępując szatę godową – szatą zimową.

Tymczasem w tundrze samiec samotnie wodzi pisklęta. Rodzinka szuka pokarmu, początkowo na suchych wyniesieniach, w miarę obsychania terenu stopniowo schodząc coraz niżej, na pokrywające doliny bagna. Samiec prowadzi dzieci, strzeże je przed drapieżnikami, co kilkanaście minut przysiada, by pisklęta przytulone do jego ciała i okryte jego skrzydłami mogły się ogrzać. Służbę taką pełni przez około trzy tygodnie, po czym zostawia podrośnięte potomstwo własnemu losowi i odlatuje, udając się w drogę, którą wcześniej przebyła samica. Na pływowych obszarach Europy przebywają teraz biegusy obojga płci. Po paru tygodniach tundrę opuszczają młode, które samotnie dokończyły swój rozwój, a teraz popędzane nadciągającą zimą, kierując się tylko wrodzonym instynktem wędrówki, przenoszą się na zachód, w okolice o łagodniejszym klimacie. Zimą biegusy zmienne spędzają bądź nad Morzem Północnym, bądź też nad Morzem Śródziemnym lub na atlantyckich wybrzeżach Europy i Afryki.

Wczesną wiosną biegusy podejmują wędrówkę powrotną, lecz zanim dotrą na swe arktyczne legowiska, długie tygodnie spędzają w Europie Zachodniej lub Południowej, gdzie żerują na płytkich i zasobnych w pokarm wodach, gromadząc zapasy na ostatni etap wędrówki. Gdy nastanie stosowna pora, jednym długim lotem przemieszczają się nad Skandynawią lub Rosją, docierają w tundrę i w dużej mierze korzystając z nagromadzonych na południu zapasów, przystępują do lęgów.

Opowiedziana wyżej historia, przedstawiająca scenki z życia hipotetycznego biegusa, nawiązuje do losów konkretnego ptaka, który przez dwa lata z rzędu gniazdował w tej samej kępcie turzyc nad brzegiem rzeki Wienujeło, na Półwyspie Jamał. Losy życia biegusów zmiennych, spędzających kolejne pory roku na rozległych przestrzeniach trzech kontynentów, ilustrują tezę, że ptakom potrzebne są do życia bardzo rozległe przestrzenie, znacznie przekraczające obszar jednego państwa. Biegusy, podobnie jak wiele innych gatunków ptaków siewkowych, wymagają siedlisk gniazdowych na północy, obszarów pływowych w strefie kli-

matu umiarkowanego, gdzie spędzają lato lub lato i zimą, obszarów pływowych lub bagien w tropikach, gdzie zimują, a także jeszcze innych obszarów wodno-błotnych, na których gromadzą zapasy potrzebne do odbycia wiosennej wędrówki, toków i rozpoczęcia lęgów. Wyłączenie któregoś z tych ogniw przestrzennych może być dla określonego gatunku lub populacji zabójcze, w skrajnych sytuacjach prowadząc do jego (jej) zagłady. Niezwykle silnie rozwinięta migracyjność ptaków powoduje, że muszą być one traktowane nieco odmiennie niż inne organizmy żywe, a skuteczna ich ochrona musi być prowadzona w aspekcie międzynarodowym. O ile chroniąc organizmy inne niż ptaki, chronimy zazwyczaj lokalne ich populacje, o tyle chroniąc ptaki nie ograniczamy się do ochrony populacji lęgowych, lecz musimy uwzględnić również i te, które na naszym terenie pojawiają się poza okresem lęgowym – w czasie wędrówek lub zimą. To właśnie jest przyczyną, że obecnie kryteria waloryzujące jakiś obszar na podstawie występowania na nim ptaków, uwzględniają nie tylko ptaki lęgowe, ale także i ptaki okresu pozalęgowego. Poniżej postaramy się przedstawić, w jaki sposób doszło do rozwoju takiego właśnie systemu kryteriów waloryzujących.

O tym, że ochrona ptaków wymaga współdziałania na polu międzynarodowym, mieszkańcy Europy byli przekonani już ponad 100 lat temu. Wyrazem tego była podpisana w roku 1902 w Paryżu, i stąd nazywana Konwencją Paryską, *Konwencja o ochronie ptaków pożytecznych dla rolnictwa*, będąca pierwszą na świecie międzynarodową konwencją ukierunkowaną na ochronę przyrody. Wprawdzie konwencja ta dzieliła ptaki na pożyteczne i szkodliwe, zaliczając do tych ostatnich ptaki drapieżne, ptaki rybożerne, niektóre krukowate i niektóre sowy, wprawdzie podstawą oceny wartości gatunku była jego relacja do gospodarki człowieka, lecz był to pierwszy akt prawa międzynarodowego uznający potrzebę ochrony ptaków w odniesieniach ponadpaństwowych. Konwencja ta przyczyniła się przede wszystkim do rozwoju idei ochrony gatunkowej ptaków i choć daleko było wtedy jeszcze do ochrony ptaków poprzez ochronę ich siedlisk, to jednak pierwszy krok we właściwym kierunku został już poczyniony.

Wiek XX to okres intensywnego rozwoju badań nad ptakami, ich liczebnością, rozmieszczeniem, biologią i ekologią, badań prowadzonych zarówno przez ornitologów profesjonalnych, jak i rzeszę wysoko kwalifikowanych obserwatorów ptaków, dla których obserwowanie ptaków w ich naturalnym otoczeniu jest pasją życiową. W końcu wieku XIX ornitologia uzyskała tak specyficzne narzędzie, jakim jest obrączkowanie ptaków¹, w ciągu kolejnych dziesięcioleci XX wieku rozwinięte w ogólnosiątkowy, sprawnie działający system, nie mający

¹ Każdy, kto w Polsce znajdzie ptaka z obrączką, powinien powiadomić o tym Zakład Ornitologii PAN, 80-680 Gdańsk, pełniący funkcję krajowej centrali obrączkowania ptaków w Polsce.

żadnego odpowiednika w odniesieniu do innych grup zwierząt, gromadzący ogromne ilości danych, przechowywanych w krajowych lub międzynarodowych bazach danych. Wiek XX to również okres intensywnego działania na rzecz ochrony ptaków i przede wszystkim wprowadzania w różnych krajach prawa, chroniącego poszczególne gatunki. Na forum międzynarodowym to okres działalności Międzynarodowej Rady Ochrony Ptaków (ICBP) powstałej w roku 1922. W jej skład wchodził centralny Sekretariat i sekcje narodowe, istniejące niemal we wszystkich państwach świata. W Polsce działała Sekcja Polska Międzynarodowej Rady Ochrony Ptaków, pod auspicjami Państwowej Rady Ochrony Przyrody. Był to więc organ w jakiś sposób związany z ministrem właściwym do spraw środowiska. Międzynarodowa Rada Ochrony Ptaków rozwiązała się w roku 1993, a jej miejsce zajęła nowo powstała organizacja o nazwie *BirdLife International* (nazwa z zasady nie tłumaczona na języki narodowe). Skutkiem wszystkich tych działań było nagromadzenie wiedzy o ptakach, wykorzystywanej w takich dziedzinach, jak ekologia, zoogeografia, systematyka, fizjologia, ewolucjonizm czy ochrona przyrody. Skutkiem ich było również narastające przeświadczenie o potrzebie podejmowania skoordynowanych, międzynarodowych działań mających na celu skuteczną ochronę ptaków. Jednakże na kolejną, w pełni tego słowa nowocześnie konwencję ukierunkowaną na ochronę ptaków trzeba było czekać aż 70 lat. Była nią tzw. Konwencja Ramsarska, czyli przyjęta w roku 1971 w Ramsar w Iranie, *Konwencja o obszarach wodno-błotnych mających znaczenie międzynarodowe, zwłaszcza jako środowisko życiowe ptactwa wodnego*. Konwencja ta była pokłosiem tzw. Raportu U'Thanta, Sekretarza Generalnego Narodów Zjednoczonych, który w dokumencie tym wyraził narastające zaniepokojenie społeczności międzynarodowej gwałtownie pogarszającym się stanem dziedzictwa naturalnego naszej planety.

Wprawdzie dalsza ewolucja zapisów Konwencji Ramsar prowadziła w kierunku rozszerzenia przedmiotu ochrony na wszelkie organizmy związane z siedliskami wodno-błotnymi², a w dalszej konsekwencji do postawienia wymogu racjonalnej gospodarki tymi siedliskami oraz generalnie rzecz ujmując – zasobami wody, to jednak niewątpliwie punktem wyjścia była tu ochrona ptaków. Szczególną ochroną objęte są obiekty wpisane na międzynarodową listę obszarów chronionych³. Obszary wpisane na listę Ramsar są waloryzowane na podstawie

² Konwencja Ramsar chroni wszelkie siedliska wodne i błotne, z wyjątkiem wód głębszych niż 6 m w czasie odpływu.

³ W Polsce na listę obiektów chronionych w ramach Konwencji Ramsar wpisano następujące obszary: Biebrzański Park Narodowy, Rezerwat Stawy Miłickie, Rezerwat Jezioro Siedmiu Wysp (Jezioro Oświn), Park Narodowy Ujście Warty (Rezerwat Słońsk), Rezerwat Świdwie, Rezerwat Jezioro Łuknajno, Słowiński Park Narodowy, Rezerwat Jezioro Karaś.

ściśle sprecyzowanych kryteriów, z których wiele ma charakter ilościowy. Kryteria te dały początek rozwojowi systemu kryteriów stosowanych do waloryzacji ostoi ptaków przez *BirdLife International*, jak i kryteriów stosowanych do waloryzacji Obszarów Specjalnej Ochrony, w ramach programu Natura 2000. W rozumieniu Konwencji do ptactwa wodnego zaliczono ptaki, które ekologicznie są uzależnione od istnienia obszarów wodno-błotnych. W praktyce oznacza to ochronę ptaków należących do określonych grup systematycznych.

Na kolejne konwencje nie trzeba było długo czekać. *Konwencja o ochronie wędrownych gatunków dzikich zwierząt* została przyjęta w roku 1979 w Bonn, a w życie weszła w roku 1983. Podstawowym jej celem jest ochrona wędrownych gatunków zwierząt na całym areale ich występowania, jednakże ochroną objęto przede wszystkim takie gatunki, które ochrony wymagają. O tym czy dany gatunek zostanie objęty ochroną w ramach tej konwencji decyduje kryterium *odpowiedniego stanu zachowania*, na które składają się ocena stabilności liczebności gatunku i jego areалу, ocena zachowania siedlisk gatunku, a także ocena historycznego areалу i poziomu liczebności gatunku. Jeżeli ocena któregokolwiek z tych czynników wypada negatywnie, to gatunek taki zostaje uznany za gatunek o *nieodpowiednim stanie zachowania*, a tym samym predestynowany do objęcia ochroną. Rzeczą nową, przybliżającą rozwiązania Konwencji Bońskiej do tych, które zastosowano w systemie Natura 2000, było wprowadzenie załączników, zawierających listy gatunków wymagających ścisłej ochrony (załącznik I) lub zalecanych do objęcia ochroną w ramach porozumień regionalnych (załącznik II). Zalecenia Konwencji wprowadzane są w życie przez porozumienia, z reguły obejmujące grupy gatunków, lub memoranda, dotyczące ochrony pojedynczych gatunków. Spośród porozumień zawartych w konsekwencji przyjęcia Konwencji Bońskiej, porozumieniem które objęło największą liczbę gatunków, a także ogarnęło największy obszar, jest *Porozumienie o ochronie afro-euroazjatyckich wędrownych ptaków wodnych (AEWA)* z roku 1995, dotychczas przez Polskę nie ratyfikowane.

W tym samym roku 1979 została przyjęta Konwencja Berneńska, czyli *Konwencja o ochronie europejskiej dzikiej flory i fauny oraz siedlisk przyrodniczych*⁴, która weszła w życie w roku 1982. Jest to akt prawny o uniwersalnym znaczeniu dla ochrony przyrody na kontynencie europejskim, obejmujący ochroną gatunki ze wszystkich występujących w Europie grup zwierząt, obejmujący ochroną gatunki roślin, a także to, czego nie chroniły wcześniejsze akty prawne – siedliska

⁴ We wszystkich publikacjach polskojęzycznych, z jakimi spotkaliśmy się tytuł tej konwencji jest podawany błędnie, jako *Konwencja o ochronie europejskiej dzikiej flory i fauny oraz ich siedlisk naturalnych*.

przyrodnicze. Zgodnie z postanowieniami Konwencji Berneńskiej, ochrona zwierząt i roślin ma być prowadzona przede wszystkim drogą ochrony siedlisk tych organizmów. W ślad za wymienionymi wyżej konwencjami, w Unii Europejskiej pojawiły się dwa akty wykonawcze, tzw. dyrektywy – Dyrektywa Ptasia⁵ i Dyrektywa Siedliskowa. Pierwsza, która została przyjęta w roku 1979, zajmuje się tylko ochroną ptaków i dla ochrony tak gatunków lęgowych, jak i przelotnych nakazuje tworzyć w państwach Unii Europejskiej Obszary Specjalnej Ochrony (OSO). Druga, przyjęta w roku 1992, zajmuje się ochroną gatunków roślin i zwierząt i ochroną siedlisk przyrodniczych, dla których nakazuje tworzenie Specjalnych Obszarów Ochrony (SOO). Powstaje pytanie, **dlaczego przyjęty porządek prawny utrzymał tworzenie podwójnej sieci obszarów chronionych**, na którą składają się waloryzowane niezależnie od siebie OSO – chroniące tylko ptaki i SOO – chroniące całą resztę przyrody ożywionej?

Naszym zdaniem przyczyny takiego stanu rzeczy są złożone. Składają się na nie zarówno cechy biologii ptaków, a zwłaszcza ich niezwykle silnie wyrażona wędrowność – o czym była mowa na początku tego rozdziału, nagromadzenie ogromnej wiedzy dotyczącej tej grupy zwierząt, wykształcenie specyficznych narzędzi badawczych stosowanych przez ornitologów, jak i szereg wydarzeń natury organizacyjnej, które miały miejsce w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku. W tym ostatnim przypadku mamy na myśli przede wszystkim waloryzację Europy pod względem występowania obszarów, które mają istotne znaczenie dla ochrony ptaków na tym kontynencie.

Pierwszy z tych programów został przeprowadzony w drugiej połowie lat 1980., pod auspicjami Międzynarodowej Rady Ochrony Ptaków. Był to program bardzo ambitny, zmierzający do wyłonienia na obszarze całego kontynentu obszarów o najcenniejszej awifaunie, albo przynajmniej potencjalnie uznanych za ważne dla ptaków. Stosowane wtedy kryteria waloryzacyjne nie były ściśle zdefiniowane, szczególnie nacisk kładziono na gatunki ptaków zagrożone globalnie, za ostoje uznano zarówno obszary ważne dla ptaków rodzimych, jak i przelotnych. Program zaowocował wyróżnieniem na terenie Europy około 2400 ostoi ptaków, które zostały opisane w książce autorstwa Grimmeta i Jonesa (1989). Podkreślić tu należy, że był to pierwszy w skali światowej spis ostoi zwierząt, wykonany z takim rozmachem. Dane z Polski zostały włączone do cytowanej wyżej książki. Tłumaczenie dotyczącego Polski fragmentu książki Grimmeta i Jonesa na język polski, wraz z daleko idącym rozszerzeniem zakresu informacji, jej uaktualnienie

⁵ Pełna nazwa tej dyrektywy to *Dyrektywa 79/409/EWG o ochronie dziko żyjących ptaków z dnia 2 kwietnia 1979 roku*.

niem oraz uzupełnieniem w postaci szkicowych map ostoi, ukazało się w roku 1994 (Gromadzki i in. 1994).

W drugiej połowie lat 1990. powszechna inwentaryzacja ostoi ptaków w całej Europie została powtórzona, tym razem pod auspicjami *BirdLife International* jako Program Important Bird Areas – IBA. Owocem tych działań była znowu książka, autorstwa Heath i Evansa (2000), zawierająca spis i opisy około 3000 europejskich ostoi ptaków. Tym razem ostoje wyróżniono przy zastosowaniu precyzyjnych kryteriów jakościowo-ilościowych, w znacznej mierze opartych na kryteriach przyjętych dla typowania obszarów chronionych w oparciu o postanowienia Konwencji Ramsar. Kryteria te uwzględniały ocenę występowania ptaków z grupy gatunków zagrożonych, gatunków występujących w skupieniach i gatunków o ograniczonym zasięgu. Wyniki wcześniejszej inwentaryzacji, z lat 1980., zostały uściślone i uzupełnione. W ten sposób uzyskano ocenę stanu wyjściowego dla ustalenia ostoi ptaków w Europie, jakiej nie było i nie ma w odniesieniu do żadnej innej grupy organizmów.

Tak więc odpowiadając na pytanie zawarte w tytule tego rozdziału możemy powiedzieć, że o wyodrębnieniu obszarów służących ochronie ptaków w osobny podsystem zdecydowały

- cechy biologii ptaków, a przede wszystkim ich niezwykle silnie rozwinięta migracyjność;
- nagromadzenie o tej grupie zwierząt większego zasobu wiedzy niż o innych grupach;
- skoordynowane działania międzynarodowe ukierunkowane na ochronę ptaków, podejmowane niemal od początku XX wieku;
- inwentaryzacje ptaków wykonane wcześniej we wszystkich państwach europejskich oraz
- wcześniejsze wyznaczenie i opisanie europejskich ostoi ptaków.

Piśmiennictwo

- Grimmet P. F. A., Jones T. A. 1989. Important Bird Areas in Europe. International Council for Bird Preservation. Technical Publication no. 9, Cambridge.
- Gromadzki M., Dyrz A., Głowaciński Z., Wieloch M. 1994. Ostoje ptaków w Polsce. Biblioteka Monitoringu Środowiska, Gdańsk.
- Heath M. F., Evans M. I. (eds.) 2000. Important Bird Areas in Europe: Priority sites for conservation. BirdLife International (BirdLife Conservation Series No.8). Cambridge.